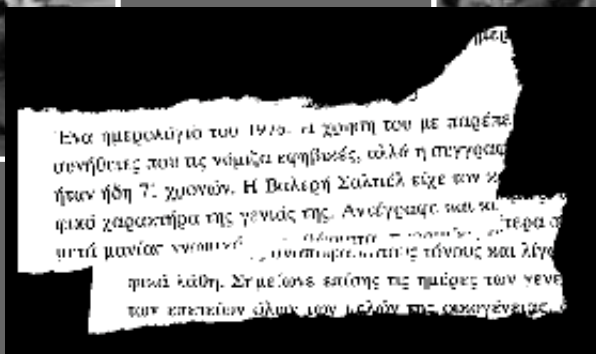

Εκτόπιση και Αντίσταση: Η επιστροφή*

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

ΠΙΣΤΕΥΩ σε μια εικονοκλαστική πλευρά της εβραϊκής παράδοσης που διαφυλάσσει μνήμες λιγότερο με μνημεία και μουσεία και περισσότερο με λέξεις πάνω στο χαρτί. Γυρεύοντας να γεμίσω τα κενά των αφηγήσεων των δικών μου παραβιάζω την ιδιωτικότητα των προσωπικών τους σημειώσεων. Το ταξίδι της επιστροφής των ομήρων από το στρατόπεδο του Μπέργκεν Μπέλσεν αποτυπώθηκε χρόνια αργότερα, από τη Βαλερή Σαλτιέλ, ως ελλειπτική καταγραφή μιας ανάμνησης. Το ταξίδι της επιστροφής από το Βουνό εγγράφηκε, από τον Ντικ Μπενβενίστε, σε ένα ημερολόγιο της ζωής στο Αντάριτκο.

1. Μπέργκεν Μπέλσεν – Θεσσαλονίκη 1945

Ένα ημερολόγιο του 1976. Η χρήση του με παρέπεμπε σε συνήθειες που τις νόμιζα εφηβικές, αλλά η συγγραφέας του ήταν ήδη 71 χρονών. Η Βαλερή Σαλτιέλ είχε τον καλλιγραφικό χαρακτήρα της γενιάς της. Αντέγραφε και κατέγραφε μετά μανίας γνωμικά, αποφθέγματα, παροιμίες, ανέκδοτα, σε άψογα γαλλικά κυρίως, αλλά και σπανιότερα στα ελληνικά, με αδέξιους αναποφάσιστους τόνους και λίγα ορθογραφικά λάθη. Σημείωνε επίσης τις ημέρες των γενεθλίων και των επετείων όλων των μελών της οικογένειας, ορισμένες συνταγές και καινούργιες ξένες ή «παράδοξες» λέξεις.

Κάπου στη μέση, απρόβλεπτα, χωρίς καμιά εξήγηση, διαβάζω:

ITINÉRAIRE DU VOYAGE ALLEMAGNE-GRECE EN 1945

Après la libération

Germany-Trobitz-Luekenwald
Tierstenwald, Frankfurt. Oder
Poland-Posen Ostrave-Gleinitz
Mithelwalde
Tchécoslovaquie, Luchov - Bratislava
Galanta
Hungaria-Budapest
Roumanie Bucarest
Bulgarie-Sofia-Koula
Grèce - Siderokastro - Thessalonique

Όλοι οι σταθμοί. Της επιστροφής στη ζωή. Ένας αντίστροφος

Γολγοθάς. Τι ήθελε να θυμηθεί η Βαλερή Σαλτιέλ τριάντα ένα χρόνια μετά την επιστροφή από το Μπέργκεν Μπέλσεν; Η Βαλερή Σαλτιέλ με τον άνδρα της Μπενίκο και τα τρία τους παιδιά εκτοπίστηκαν από τη Θεσσαλονίκη με την τελευταία αποστολή, τον Αύγουστο του 1943. Όμηροι για ανταλλαγή; Προορισμός όχι πια το Άουσβιτς στην Πολωνία αλλά το Μπέργκεν Μπέλσεν στην ίδια τη Γερμανία. Στιβαγμένοι σε βαγόνια για ζώα, οι πόρτες ανοίγουν σπάνια, οι γέροι πεθαίνουν στο δρόμο... Άγνωστα γνωστά. Τα βαγόνια κυλούν, αλλά ο χρόνος μένει στάσιμος. Ψάχνω να γεμίσω τα κενά της αφήγησης των δικών μου στα λόγια άλλων. Διαβάζω στο *Μεγάλο Ταξίδι* του Χ. Σεμπρούν:

«Είναι αυτό το στρίμωγμα των σωμάτων μέσα στο βαγόνι, είναι αυτός ο πόνος που σουβλίζει κάθε τόσο το δεξί μου γόνατο. Οι μέρες, οι νύχτες. Βάζω τα δυνατά μου και προσπαθώ να μετρήσω τις μέρες, να μετρήσω τις νύχτες. Αυτό θα με βοηθήσει να δω πιο καθαρά τα πράγματα. Τέσσερις μέρες, πέντε νύχτες. Όμως, ή δεν μέτρησα σωστά ή πρέπει να υπάρχουν μέρες που μετατράπηκαν σε νύχτα. Έχω νύχτες υπερ-αριθμικές, νύχτες πλεονασμα. Πρωί, αυτό είναι σίγουρο, το ταξίδι άρχισε ένα πρωί. Όλη εκείνη η μέρα. Ύστερα μια νύχτα. Τεντώνω τον αντίχειρα μέσα στο μισοσκόταδο του βαγονιού. Ο αντίχειρας για κείνη τη νύχτα. Ύστερα μια άλλη μέρα... Προχωράμε προς την τέταρτη μέρα. Προς την πέμπτη νύχτα. Εμείς είμαστε ακίνητοι στριμωγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, μόνο η νύχτα προχωράει, η τέταρτη νύχτα προς τα μελλοντικά μας πτώματα, τα ακίνητα...».

Διαβάζω και τη μαρτυρία του θεσσαλονικιού Σαμ Προφέτα: «...Ο Σπυρόπουλος τότε με ρώτησε τι σκοπεύω να κάνω κι εγώ του απάντησα: “Σας ευχαριστώ πολύ για την πρότασή σας. Όσο ζω δεν θα σας ξεχάσω ποτέ. Πρέπει όμως να λάβετε υπόψη ότι εμείς οι Εβραίοι έχουμε δύο θρησκείες. Πρώτα την οικογένειά μας και μετά τον θεό. Κι εγώ δεν μπορώ να αφήσω τη μάνα μου που σ’ όλη της τη ζωή αγωνίστηκε σκληρά για να μας μεγαλώσει”. Έτσι παρουσιάστηκα μόνος μου στο στρατόπεδο του Βαρόνι Χιρς. Μετά δυο-τρεις ημέρες μας σήκωσαν, μας στοίβαξαν σε βαγόνια για ζώα, 80 άτομα σε κάθε βαγόνι, μ’ ένα βαρέλι για τις σωματικές μας

ανάγκες και ελάχιστα τρόφιμα. Η διαδρομή κράτησε οκτώ μέρες. Πολλοί γέροι κι άρρωστοι πέθαναν στο ταξίδι. Φθάσαμε στο Άουσβιτς-Μπιρκενάου, όπου μας διέταξαν να κατεβούμε αφήνοντας όλα μας τα πράγματα στα βαγόνια...». «Ο χορός των καταραμένων βαγονιών», απ' ολόκληρη την Ευρώπη με προορισμό τα στρατόπεδα. Οι ράγες σταματούν στην είσοδο του στρατοπέδου. Παρανοϊκό να τους μεταφέρεις χιλιόμετρα μακριά απλώς για να τους σκοτώσεις. [Για την παραμονή τους στο στρατόπεδο ελάχιστα είχα ακούσει. Η ιστορία της σιωπής τους, αυτής της «αβάσταχτης σιωπής» είναι πια γνωστή. Ντροπή για τον εξευτελισμό, σεμνότητα προς εκείνους που υπέφεραν ακόμη χειρότερα στα στρατόπεδα του θανάτου, ενοχές για εκείνους που δεν γύρισαν καθόλου]. Από το ταξίδι της επιστροφής ένα μονάχα γραπτό. Ένα γράμμα της Ζιζής Σαλτιέλ στη μητέρα της Βαλερή, από το νοσοκομείο στη Γερμανία:

Ma très chère Mamica... Ανάμεσα στ' άλλα μιλά για τον μικρό της αδελφό: ...Que fait Dario? Il se plaît à l'hôpital? J'ai remarqué qu'il avait beaucoup grandi. Fanny a toujours raconté combien il était doux et gentil quand nous étions malades et moi je suis très reconnaissante et si je peux, à Salonique il aura beaucoup de cadeaux...». Και καταλήγει: «Mamica, je veux être près de toi. Si il y a un transport il faut venir d'abord demander à la doctoresse si tu peux m'inscrire... Portes-toi bien, μη στεναχωριέσαι».

Το μόνο γραπτό. Ύστερα σκόρπιες αφηγήσεις. Για το ταξίδι της επιστροφής των δικών μου από το Μπέργκεν Μπέλσεν έχω ακούσει τρεις ιστορίες. Στο μυαλό μου τις τοποθετώ πλάι στο δρομολόγιο της Βαλερής Σαλτιέλ. Γεμίζω τα κενά με τις ιστορίες που πεισματικά διώχνει η ελλειπτική αφήγηση της Βαλερής Σαλτιέλ.

1. Το τραίνο έφυγε από το Μπέργκεν Μπέλσεν προτού οι Άγγλοι ελευθερώσουν το στρατόπεδο. [Δεκατρείς] ολόκληρες μέρες το τραίνο με τους ομήρους περιπλανιόταν στη Γερμανία που βομβαρδιζόταν από τους συμμάχους. Κινδύνεψαν να σκοτωθούν από τις συμμαχικές βόμβες. Είδαν τη Δρέσδη κατεστραμμένη, ερειπωμένη. Όχι, δεν λυπήθηκαν. Ναι, χάρηκαν. 2. Τους ελευθέρωσαν οι Ρώσοι. Στο Tröbitz, 130 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Βερολίνου. Επίταξαν σπίτια να τους στεγάσουν. Ήταν όλοι τους άρρωστοι από εξανθηματικό τύφο. Οι πιο βαριά άρρωστοι μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο. Οι Ρώσοι γιατροί «κάνουν θαύματα». Η Βαλερή ουρλιάζει όταν ένας γιατρός αγνοώντας ότι μιλά για την κόρη της –τη Ζιζή– λέει με νοήματα: ξεγραμμένη. Ο γιατρός νιώθει απαίσια. Φέρνει κάθε μέρα ζεστό φαγητό στη Ζιζή: την κάνει καλά. Στο σπίτι που επιτάχθηκε η Βαλερή Σαλτιέλ μαγειρεύει και δίνει φαγητό και στους γερμανούς ιδιοκτήτες. «Μη τους δίνεις τίποτα» λέει ο Ντάριος, ο μικρός δωδεκάχρονος γιος της, «γιατί τους δίνεις;» Από το ίδιο σπίτι η Ζιζή παίρνει τις χριστουγεννιάτικες μπάλες και τις χαρίζει σε ένα κοριτσάκι από τη Θεσσαλονίκη. Στο Tröbitz ο Μπενίκο Σαλτιέλ πεθαίνει

από τον τύφο. Αυτός τουλάχιστον είναι θαμμένος εκεί, τα άλλα πτώματα δεν υπάρχουν για όσους αναζητούν «αποδείξεις του εγκλήματος», έχουν μονάχα «έναν τάφο στα σύννεφα». 3. Στη Μπρατισλάβα. Η Ζιζή και η αδελφή της, η Νινά, στέκονται μπροστά στη βιτρίνα ενός ζαχαροπλαστείου. Ένας κύριος μπαίνει μέσα, αγοράζει γλυκά και τους τα προσφέρει. [Μετά την επιστροφή στη Θεσσαλονίκη πήγαιναν σινεμά με τις τσέπες γεμάτες καραμέλες και σοκολάτες. Απόλαυση!]. Στα χέρια μου κρατώ μια κάρτα. Αντιγράφω ξανά:

Siderokastron 7.IX.1945
United Nations Relief
& Rehabilitation Administration
Displaced persons Division-Greece Mission
SALTIEL ZIZI Number 5205
Age 20, Nationality: Greek (Jew)
Student
Hostage to Germany. Destination Salonica
Admitted 8.IX.45. Disinfected 9.IX.45
Σφραγίδα: ΟΜΗΡΟΣ
Υπουργείον Προνοίας Υπηρεσία Παλινοστήσεως
Κέντρον Περιθάλψεως Ομήρων

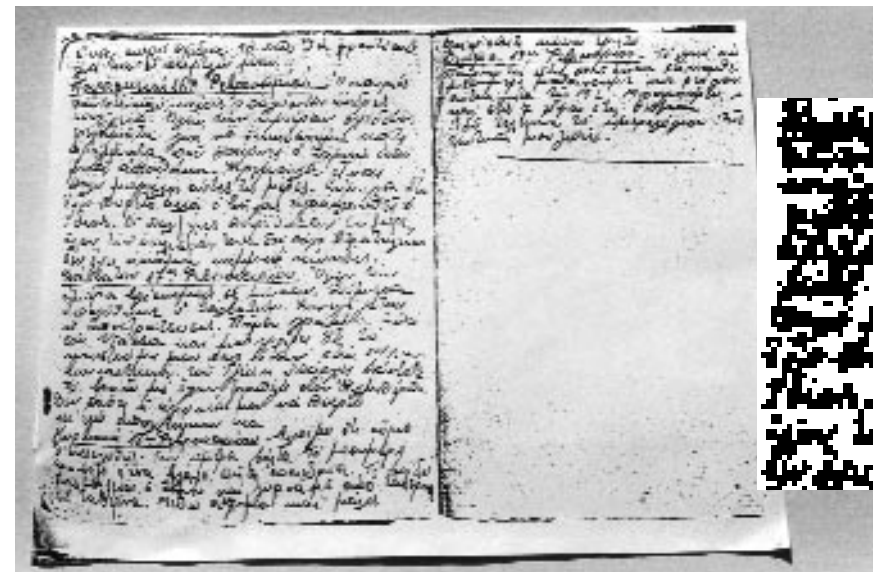
Πέντε μήνες κράτησε λοιπόν το ταξίδι που άρχισε στις 9 Απριλίου του 1945. Τι σκέφτονταν καθώς επέστρεφαν; Τι όνειρα βλέπαν; Πώς ήταν εκείνο το φθινόπωρο στην Αθήνα; Στην Αθήνα, διότι προσπέρασαν τη Θεσσαλονίκη και φθάσαν στην Αθήνα.

Αντιγράφω και πάλι μια βεβαίωση του Ερυθρού Σταυρού: Το γραφείον Αιχμαλώτων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού πιστοποιεί ότι ως προκύπτει εκ των εις χείρας του στοιχείων η Σαλτιέλ Ζιζή του Μπενίκο διετέλεσεν πολιτικός κρατούμενος των Γερμανικών Αρχών Κατοχής εις Γερμανίαν και απελευθερωθείς επέστρεψεν εις Αθήνας την 19.9.45.

Αθήναι, τη 26.9.45
Δια το Γραφείον Αιχμαλώτων του Ε.Σ.
Σφραγίδα: ΟΜΗΡΟΣ

Δυο μήνες αργότερα βρίσκονται πάντα στην Αθήνα, στο σπίτι στενών φίλων, χριστιανών. Η Βαλερή αλληλογραφεί με έναν διασωθέντα συγγενή που κάνει αίτηση για να ξαναβρουν το σπίτι τους, και προσπαθεί να πάρει περιουσιακά είδη που είχαν εμπιστευτεί σε κάποιους φεύγοντας. Αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία. Ποια πόλη βρήκαν όταν επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη; Μια Θεσσαλονίκη άδεια από Εβραίους, κενή από τους δικούς τους. Τι ήθελε να πει η Βαλερή Σαλτιέλ στο ημερολόγιό της; Τι ήθελε να θυμηθεί; Ο κατάλογος των πόλεων-σταθμών γίνεται «παλάτι της μνήμης», τοπογραφική μήτρα που κατευθύνει τις αναμνήσεις. Βουβή αντίσταση στη λήθη. Η αφήγηση του Πάσχα γίνεται τελετουργικά και επιτρέπει σε όλους τους

Εβραίους μαζί να θυμούνται την έξοδο από την Αίγυπτο. Η λακωνική απαρίθμηση των σταθμών –κι όμως πιστέψτε με η Βαλερή Σαλτιέλ αρεσκόταν σε παλάβρες και σε μικρο-δράματα– είναι ο ιδιωτικός τρόπος να μνημονεύονται τα σκαλοπάτια που οδηγούν μακριά από την κόλαση, στη ζωή. Itinéraire du voyage, δρομολόγιο/διαδρομή του ταξιδιού. Πόσο αποστασιοποιημένος ο τρόπος να μιλήσει για αυτή την επιστροφή. Από το ασύλληπτο, σιγά-σιγά, στο οικείο. Η ανάμνηση του στρατοπέδου παραείναι φρικιαστική για νάναι αληθινή, αντικαθίσταται από το ταξίδι της λύτρωσης. Βήμα-βήμα, σταθμό με σταθμό, ξαναβρίσκει τον εαυτό της. Το ταξίδι της χαρίζει τη χαμένη γνώση. Μια αφήγηση που δεν ζητά μάρτυρα. Αποτυπώνεται σαν χάρτης που κόβει το ημερο-

λόγιο του 1976 και τραυματίζει την καθημερινότητα της μεταπολεμικής ζωής. Η Βαλερή Σαλτιέλ καταγράφει για να πιστέψει και η ίδια την επιστροφή της στη ζωή.

[Πριν από τρία χρόνια επισκεφτηκα για πρώτη φορά τη Γερμανία. Από το Βερολίνο ταξίδεψα με τραίνο στη Βρέμη. Κοιτά στο Αμβούργο οι γραμμές περνούν από το Τσέλε. Από εκεί το Μπέργκεν Μπέλσεν είναι κοντά. Στον σιδηροδρομικό σταθμό του Βερολίνου δεν ήξεραν να με πληροφορήσουν αν υπήρχε τρόπος (άλλο τραίνο ή λεωφορείο) να φθάσει κανείς στο στρατόπεδο. Δεν επέμεινα να πάω].

Πέντε μήνες κράτησε το ταξίδι της επιστροφής της Ζιζής Σαλτιέλ με τη μητέρα της και τα αδέρφια της από το Μπέργκεν Μπέλσεν.

Η Ζιζή Σαλτιέλ παντρεύτηκε τον Ντικ Μπενβενίστε. Η Ζιζή Μπενβενίστε μισεί το τραίνο. Συμβιβάστηκε όμως για χάρη του Ντικ, που έκανε αντάρτης στο βουνό αλλά φοβόταν το αεροπλάνο. Έκαναν αρκετά ταξίδια μαζί, πάντοτε με το τραίνο.

2. Η επιστροφή από το βουνό: 1944-1945

Το χαρτί έχει κιτρινίσει από τον καιρό και το μολύβι φαίνεται αχνά. Μολαταύτα, αναγνωρίζω τον γραφικό χαρακτήρα που

γεμίζει τις σαράντα μικρόσχημες σελίδες απ' άκρη σ' άκρη. Μικρά τακτικά γράμματα που γέρονουν ελαφρώς προς τα δεξιά. Η ημέρα και η ημερομηνία υπογραμμισμένες. Η ίδια τάξη που θα έβρισκε κανείς αργότερα στα λογιστικά του βιβλία, στις σημειώσεις του, στη συλλογή των γραμματοσήμων του... Η ίδια λιτή καταγραφή που βρίσκω και στα άλλα του ημερολόγια. Η ίδια εμμονή στην ακρίβεια στην ώρα, στον τόπο. Η ίδια γλώσσα, σε αποχρώσεις απλής καθαρεύουσας. Το ημερολόγιο που κρατώ στα χέρια μου αρχίζει απότομα την Τετάρτη 24 Αυγούστου του 1944: «Σήμερα δεν έχω ούτε πυρετό, ούτε πονοκέφαλο...». Ο Ντικ Μπενβενίστε βρίσκεται στο αναρρωτήριο, ενώ το τάγμα του αναχωρεί για επιχείρηση, προς την κατεύθυνση της Κοζάνης.

Ο Ντικ Μπενβενίστε δραπέτευσε από τη Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο του 1943. Το Σάββατο 10 Φεβρουαρίου 1945 σημειώνει την επέτειο της απόδρασής του: «Τώρα γίνονται δύο χρόνια που έφυγα και δεν ξέρω ακόμη τίποτε για την αδελφήν μου...». Σύμφωνα με το Απολυτήριο του, από τη 10η Μεραρχία του ΕΛΑΣ, ο Ντικ Μπενβενίστε υπηρετούσε στον ΕΛΑΣ από τις 20 Φεβρουαρίου του '43. Απέκτησε τον βαθμό του ομαδάρχη και την ειδικότητα του σκοπευτή ομαδικού όλμου. Απέδρασε από τη Θεσσαλονίκη, μαζί με καμιά δεκαριά άλλους, λίγες μέρες πριν ισχύσει η ειδική απαγόρευση κυκλοφορίας για τους Εβραίους, λίγο πριν τους αναγκάσουν να φορέσουν το κίτρινο αστέρι, ένα μήνα σχεδόν πριν αναχωρήσει το πρώτο βαγόνι από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό τα στρατόπεδα του θανάτου. Ο κύριος Μωΐς Μπουρλά, που μάλλον έφυγε με την ίδια ομάδα, με κατεύθυνση το Πάικο, μου λέει σήμερα: «σε 46 σπίτια πήγαμε, μονάχα 13 μπορέσαμε να στρατολογήσουμε». Γιατί δεν έφυγαν περισσότεροι νέοι Εβραίοι στο Βουνό; Η ερώτηση κρύβει αδέξια, άλλοτε τη μομφή και άλλοτε το παράπονο. Το αίσθημα της ευθύνης για την οικογένεια ήταν μοιραίο. Ο εικοσάχρονος Ντικ Μπενβενίστε ήταν σε ιδανική θέση για να σμίξει με τους αντάρτες. Οι

γονείς του είχαν πεθάνει από χρόνια και η αρκετά μεγαλύτερή του, μοναδική του αδελφή, που στο ημερολόγιο αδημονεί να μάθει νέα της, ήταν ήδη από καιρό παντρεμένη, είχε τη δική της οικογένεια. Ο Ντικ ήταν λοιπόν ένας νεαρός, χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις που στα χρόνια της Κατοχής είχε αλλάξει δύο τουλάχιστον δουλειές. Πρώτα το ζαχαροπλαστείο, έπειτα ψιλικά· «ελαττωματικές μεταξωτές κάλτσες για τους γερμανούς φαντάρους που έφευγαν προς το ανατολικό μέτωπο, δωρεάν μεταξωτές κάλτσες για τις ομορφονιές που θα τις δοκίμαζαν επί τόπου», διηγόταν με χαμόγελο αργότερα. Στο ημερολόγιο, στις 23.12.43 σημειώνει νοσταλγικά: «Σαν σήμερα προ 2 χρόνων άνοιγα το ζαχαροπλαστείο». Όταν τα πράγματα έσφιξαν δραπέτευσε. Η Κατοχή, τα βάσανά της, έκαναν πιο εύκολα ριζοσπάστες όσους ήταν νέοι, χωρίς οικογενειακές δεσμεύσεις.

Το αλκοκαίρι του '44 οι Γερμανοί ηττώνται σε όλα τα μέτωπα, δίνουν όμως σκληρές μάχες οπισθοφυλακής, ενώ οι ταγματασφαλίτες συνεχίζουν τη δράση τους και οι αντάρτες εντείνουν τη δραστηριότητά τους. Με αγωνία ο κόσμος κάνει πια λόγο για εμφύλιο πόλεμο. Οι εξαντλητικές πορείες στο κρύο του βουνού συνεχίζονται¹⁴. Κατά την υποχώρησή τους οι Γερμανοί σκορπούν τον θάνατο, καίνε ολόκληρα χωριά. Προχωρώντας με κατεύθυνση το Βέρμιο ο Ντικ Μπενβένιστε σημειώνει: Παρασκευή 8 Σεπτεμβρίου: Στις 8 φθάνομε σε ένα χωριό που αγνίζουν οι φωτιές ακόμα. Οι Γερμανοί πέρασαν προχθές εδώ. Το χωριό λέγεται Γούλες». Οι επιχειρήσεις συνεχίζονται χωρίς να είναι πάντα επιτυχείς. Τη Δευτέρα 10 Οκτωβρίου η μέρα φαινόταν να περνάει ήσυχα. Αλλά, «το απόγευμα, μόλις παίρνομε το συσσίτιο αρχινάνε οι ριπές και το κανονίδι. Βγαίνομεν από το χωριό [Παλαιό Σκυλίτι] και πιάνομεν θέσεις. Σε λίγο έρχονται και τα νέα: οι γερμανοί με 2 τανκς επετέθησαν στο Νέο Σκυλίτι. Την νύχτα κοιμόμαστε έξω». Οι μάχες δεν γίνονται μονάχα με τους Γερμανούς. Ενώ βαδίζουν με κατεύθυνση το Κιλκίς σταματούν στον Μικρόκαμπο. Ο Ντικ Μπενβένιστε πέφτει και πάλι άρρωστος με πυρετό και ο γιατρός του κάνει διπλή ένεση κινίνης και καμφοράς. Δυο μέρες αργότερα σημειώνει: «Έξαφνα πανικός μέσα στο χωριό. Φάνηκαν 2000 Παοτζήδες σε ένα γειτονικό χωριό. Όλοι φεύγουν. Βγαίνω και εγώ λίγο έξω από το χωριό, αλλά μετά ολίγον γυρνάμε. Ο Λουίτζι τρέμει από τον φόβο του». Δυο μέρες αργότερα οι αντάρτες φέρνουν 450 παοτζήδες αιχμαλώτους. Όταν περνάνε τον Γαλλικό ποταμό η διαπίστωση είναι θλιβερή «Παντού οι Γερμανοί καταστρέφανε τα πάντα».

Στους έξι μήνες που κρατά το ημερολόγιο καταγράφονται οι εμπειρίες της καθημερινότητας στο Βουνό, μέσα σε ένα σύμπαν πολέμου. Ο πόλεμος έχει μια «σωματική διάσταση» που σφραγίζει την ημερολογιακή καταγραφή. Ο τρόπος να μιλήσει κανείς για τον πόλεμο περνά από το σώμα: πορείες, πυρετός, τραύματα, κρύο, πείνα. Οι αντάρτες μένουν μέσα στα χωριά ή έξω από αυτά όταν οι Γερμανοί βρίσκονται κο-

ντά. Άλλοτε καταλύουν στα σχολεία, άλλοτε μοιράζονται σε σπίτια. Ο Ντικ Μπενβένιστε περιγράφει λεπτομερώς εξαντλητικές πορείες στη δυτική Μακεδονία. Τον Σεπτέμβριο του '44, από τα νότια Πιέρια, ανέβηκε στο Βέρμιο: «...το κεφάλι βαρύ και είμαι κοιμένος. Τώρα είμαστε στα Πιέρια και έχουμε τρομερές ανηφόρες για το Βέρμιο. Όλην την ημέραν την περνάω ξάπλα. Έχω και πονοκέφαλο. Το απόγευμα κατά τις 5 1/2 φεύγομεν. Την νύχτα περνάμε από ένα δρόμο όπου δεν περνάει ούτε κασίκι. Ο Αλιάκμων μουγκρίζει από κάτω μας. Το μονοπάτι δεν έχει ούτε πιθανή φάρδος και από κάτω μας γκρεμνός. Το ζώο που είχα καβάλα με ρίχνει. Τα πολυβόλα με τα ζώα κατακυλούν. Τέλος στις 2 φθάνομεν στο Πολύφυτο...». Την 31η Οκτωβρίου φθάνουν οι ειδήσεις για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης: «Κατά τις 10 το πρωί, μόλις είχαμε πάρει το τσάι έρχεται η είδησις ότι έπεσε η Θεσσαλονίκη. Αφήνομεν τα καζάνια με το μεσημεριανό συσσίτιο και ξεκινάμε. Περνάμε από τα εξής χωριά. Παλιά Καβάσιλα - Νέα Καβάσιλα - Επισκοπή - Λουτρό - Νησέλι - Νησελούδι - Μεγάλο Αλάμπρο - Τσινάφορο - Κλειδί - Μάλγαρα όπου φθάνομεν στις 1 τα μεσάνυχτα μετά από εξαντλητική πορεία 15 ωρών μέσα στις λάσπες. Στο Νησελούδι όλο το χωριό βγήκε έξω να μας υποδεχθεί. Στο Τσινάφορο έχουν στήσει ανίδες θριάμβου. Στο Κλειδί καθόμαστε περίπου μια ώρα και τρώμε. Γενικώς σε όλα τα χωριά ενθουσιώδης υποδοχή. Στα Μάλγαρα παραμένομεν για ύπνο». Ενάμισυ χρόνο μετά τη φυγάδευσή του επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη. Στις 11 Νοεμβρίου, από το Ωραιόκαστρο παίρνει άδεια για τη Θεσσαλονίκη: «Όλην την νύχτα φυσούσε δαιμονισμένα. Κάνει πολύ κρύο διότι το χωριό ευρίσκεται σε ύψωμα. Απέναντί μας μερικές κορυφές του Ολύμπου βάφτηκαν άσπρα. Γυρνάμε γυρνάμε και στην Θεσσαλονίκην δεν πηγαίνομε. Μόλις τελείωσε το ρόφημα μας λεν ότι χορηγούν άδειες για την Θεσσαλονίκην. Αμέσως φεύγω και εγώ. Στο δρόμο πετάω. Μπαίνω μέσα στην πόλιν και βγαίνω πλαταία Βαρδαρίου. Η καρδιά μου σφίγγεται να μη βλέπω κανένα πρόσωπο γνωστό. Πηγαίνω στο μαγαζί μου και εκεί όλοι ξένοι. Τέλος πηγαίνω στον Λάκη. Τρώω εκεί το μεσημέρι. Από τον Νίκο καμμία είδησις. Μετά το φαί πηγαίνω στον Μαρκ Ασασέλ. Πολύ θερμή υποδοχή. Πηγαίνω και στο σπίτι της Φανής και την βλέπω. Το βράδυ τρώω και κοιμάμαι στο σπίτι των Ασασέλ. Κυριακή 1η Νοεμβρίου: Ωραία μέρα. Το πρωί πηγαίνω και βρίσκω τον Τζακίτο τον υιόν του θείου Μωύς ο οποίος παρέμεινε κρυμμένος στην Θεσσαλονίκην. Από εκεί μετά βόλτα στην αγορά πηγαίνω και στα σπίτια του Τζο [γαμπρός], βρίσκω τον Σταύρο και συλλέγω πολύτιμες πληροφορίες. Η αδελφή μου είναι στην Αθήνα. Κατά τις 11 δρόμο για το Ωραιόκαστρο». Αυτή λοιπόν ήταν η πρώτη επίσκεψη του Ντικ Μπενβένιστε σε μια Θεσσαλονίκη χωρίς Εβραίους, άλλους από εκείνους που κατάφεραν να περάσουν τον πόλεμο κρυμμένοι: ο εξάδελφος Τζακίτο και οι Ασασέλ. Όσο για τη Φανή, που ήταν συμμαθήτριά του στο Lycée, αυτή έφυγε

από τη Θεσσαλονίκη στις 2 Απριλίου του '43. Ήταν νοσοκόμα στο Αντάρτικο. Τον Ιούλιο του '44, μου γράφει σήμερα η ίδια από την Αμερική, την πιάσαν οι Γερμανοί μαζί με μερικούς αρρώστους. Φυλακίστηκε πρώτα στα Ιωάννινα και έπειτα στο στρατόπεδο του Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, απ' όπου και την ελευθέρωσε ο Ερυθρός Σταυρός. Έτσι όταν μπήκαν οι αντάρτες στη Θεσσαλονίκη, αυτή ήταν ήδη εκεί και ο Ντικ Μπενβένιστε την επισκέφθηκε. «Η καρδιά μου σφίγγεται να μη βλέπω κανένα πρόσωπο γνωστό». Για την ίδια την εκτόπιση σιωπή. Ήξερε άραγε τι ακριβώς είχε συμβεί; Εγκαινιάζε μήπως τη σιωπή των επισζώντων; Ο Ντικ Μπενβένιστε θα κάνει τρισήμισυ μήνες να γυρίσει ξανά στην πόλη του. Το ταξίδι της επιστροφής στην ειρηνική ζωή μοιάζει να έχει αρχίσει, αλλά η στρατιωτική πορεία τον απομακρύνει από την πόλη του. Από τη Θεσσαλονίκη θα πάρουν ξανά τον δρόμο δυτικά. Οι πορείες δεν έχουν πάντα σαφή προορισμό: 19 Νοεμβρίου. «Το βράδυ μαθαίνομεν ότι πρόκειται να φύγομε. Αι διαδόσεις τρέχουν αλλά κανείς δεν ξέρει που πηγαίνομε». Στις 23 Νοεμβρίου θα περάσουν τον Αξιό. Συνεχίζεται η πορεία συνήθως με τα πόδια, κάποτε με κάρρα, άλλοτε πάλι τρέχοντας· στις 26 Νοεμβρίου παρελαύνουν στην Έδεσσα. «Δεν πρόκειται να καθήσωμεν ούτε εδώ. Λέγεται ότι θα πάμε στην Αρδέα. Δεν μπορώ πια και έχω απογοητευθή πολύ...». Στις 5 Δεκεμβρίου πατάνε το Καϊμακτσάλαν και στις 7 Δεκεμβρίου φθάνουν στη Φλώρινα όπου και θα παραμείνουν για μια βδομάδα· εκεί θα αναλάβει υπηρεσία ως γραμματεύς του Φρουραρχείου πριν πάνουν ξανά τον δρόμο προς Νότο: «Κάνει πολύ κρύο. Έχω πληγές στα πόδια και πονάω τρομερά. Ξεκινάμε για την Πτολεμαίδα (Καϊλάρια). Το μεσημέρι κάνομεν στάσιον και τρώμε κονσέρβες. Κατά τις 3 1/2 φθάνομεν στα Καϊλάρια...». Τρεις μέρες αργότερα, την Τρίτη 19 Δεκεμβρίου: «Το μεσημέρι έρχεται διαταγή να φύγομεν. Στις 2 φεύγομεν. Στο δρόμο ανοίγει πάλι η πληγή. Κλαίω και περπατώ. 4 χλμ προ της Κοζάνης μένω σε ένα χωριό και έρχομαι με κάρρο. Τετάρτη 21 Δεκεμβρίου: κάνει ένα διαβολέμενο κρύο. Εάν θα φύγομεν δεν θα μπορέσω να περπατήσω. Όλην την ημέρα είμαι κουκουλωμένος στις κουβέρτες. Δεν αισθάνομαι καθόλου καλά. Όταν σκέπτομαι ότι προορίζομαστε για την Ήπειρο κοντεύω να τρελλαθώ». Τελικά αναχωρούν στις 30 Δεκεμβρίου, την επομένη περνάνε τον Αλιάκμονα και η παραμονή της Πρωτοχρονιάς του '45 τους βρίσκει στο Βελβενδό: «Πηγαίνομεν καταλύματα στα σπίτια. Το βράδυ τρώω μια πητα όλο λίπος με γουρούνι. Τα πόδια με πονάν όλην την νύχτα». Στο Βελβενδό, παρόλο που οι χιονιστρες πονάνε τρομερά, η ζωή είναι σχετικά καλή: δουλειά γραφείου και αρκετό φαγητό. Φεύγουν όμως και πάλι νωρίς το πρωί στις 22 Ιανουαρίου: «Σηκωνόμαστε στις 4. Στις 7 ακριβώς ξεκινάμε. Στο δρόμο για το ποτάμι φιλοβρέχει. Στις 10 έχουμε περάσει το ποτάμι. Μόλις παίρνομε τον ανήφορο αρχινάει η χιονοθύελλα. Ο δρόμος είναι όλο ανήφορο. Πάνω στο πιο ψηλό

βουνό μας πιάνει τέτοια χιονοθύελλα που κόβεται η αναπνοή μας. Η πορεία εξακολουθεί μέσα σε τρομερές συνθήκες. Επιτέλους παίρνουμε τον κατήφορο...». Στις 27 Ιανουαρίου ο Ντικ Μπενβένιστε φθάνει στη Βέρροια και παρουσιάζεται στον Μέραρχο Κικίτσα ως διερμηνέας αγγλικής. Είχε πληροφορηθεί τη μετάθεσή του δυο μέρες πριν: «Το απόγευμα με φωνάζουν στο τάγμα και μου λεν ότι μετατίθεται στη Μεραρχία. Αυτό μου ήρθε σαν μπόμπα. Άραγε για τι δουλειά με θέλουν στη Μεραρχία. Πάντως θα τα μάθω. Από τη μια είμαι ευχαριστημένος διότι θα ησυχάσω λιγάκι, αλλά στεναχωριέμαι που θα φύγω από τον λόχον». Ο Ντικ Μπενβένιστε θα απολυθεί στη Βέρροια είκοσι τέσσερις μέρες αργότερα. Κυριακή 18 Φεβρουαρίου: «Ελπίζω ότι αύριο θ'

απολυθώ. Την ημέρα βόλτα. Το μεσημέρι τραπέζι σ' ένα βλάχο, πήτα σπουδαία. Το βράδυ μας μαζεύει ο Σάμης και γυρνάμε από ταβέρνα σε ταβέρνα. Μεθώ άσχημα και μόλις πάω σπίτι κάνω εμετό. Δευτέρα 19η Φεβρουαρίου: Το πρωί απολύωμαι. Παίρνω τα είδη που δίνουν στον καθένα. Το μεσημέρι μαθαίνουμε πως φεύγουν αυτοκίνητα της ΜΛ. Μπαρκάρω και εγώ και στις 7 είμαι στη Θεσσαλονίκη...». Μέσα στην αταξία του πολέμου, μέσα στον παραλογισμό του πόνου, που καταργεί γεωγραφία και χρόνο, η λεπτομερής καταγραφή των τοπωνυμίων, η ακρίβεια της ώρας ταχτοποιεί τις σκέψεις. Δεν σημειώνει καμιά γιορτή, χριστιανική ή εβραϊκή, αλλά επιμένει στην ώρα. Το ρολόγι γίνεται αποκούμπι, στήριγμα. Θα το αποχωριστεί μονάχα είκοσι μέρες πριν απολυθεί: 29 Ιανουαρίου: «Σήμερα το απόγευμα πούλησα το χρυσό ρολόγι για 1850 δρχ».

Η αφήγηση του Ντικ Μπενβένιστε δεν καταγράφει τις γενναίες πράξεις, αλλά τη σκληρή καθημερινότητα της σωματικής εξουθένωσης, των πληγών, του πυρετού, του ισχυρού πονοκέφαλου που συνεχίζονται βασανιστικά για μέρες πολλές. Η Φανή Ματαλών μου γράφει: «Την άνοιξη του '44 έφεραν τον Ντικ στο Σπήλαιον, κοντά στα Γρεβενά, ήταν σε κακά

χάλια, όλοι μας είχαμε αδυνατίσει πολύ. Ο γιατρός Ατζέμης τον εξέτασε και μου είπε πως ήταν διφθερίτις... Τον είχαμε χωριστά από τους αρρώστους. Όταν είδα τον Ντικ χάρηκα που σώθηκε και στεναχωρήθηκα. Ο γιατρός πήγε στα Γρεβενά και βρήκε εμβόλιο και αυτό έσωσε τον Ντικ. Όταν έπεσε ο πυρετός ήταν παράλυτος και πολύ αδύνατος, δεν μπορούσε να σταθεί στα πόδια του. Ήταν στο Νοσοκομείο πάνω από ένα μήνα. Με ζεστά μπάνια στα πόδια και massage συνήλθε. Τότε επέστρεψε στην ομάδα του...» Η αρχή του ημερολογίου στις 24 Αυγούστου τον βρίσκει σε αναρρωτήριο και τα πράγματα βελτιώνονται πρόσκαιρα μονάχα. Ένα μήνα αργότερα μπεινοβγαίνει πάντα στο αναρρωτήριο: «Δευτέρα 25 Σεπτεμβρίου: Το πρωί λίγος πυρετός. Το μεσημέρι 41 πυρετό. Όλην την νύχτα καίομαι. Μου κάνουν μια ένεση καμφοράς». Στα μέσα Οκτωβρίου θα πέσει πάλι άρρωστος με πυρετό. Τον Δεκέμβριο στη Φλώρινα θα αρρωστήσει ξανά. «Από το πρωί με πιάνει πυρετός, κάνω και εμετό. Με πηγαίνουν στο Νοσοκομείο. Όλην την ημέρα είμαι σχεδόν αναίσθητος». Δευτέρα 19 Δεκεμβρίου: «Είμαι σε ένα θάλαμο με τον Ντάσσα. Ωραίο Νοσοκομείο, κρεβάτια κλπ. αλλά δεν έχουν καλή τακτική. Το βράδυ αϋπνία». Ένα μήνα αργότερα τον βασανίζουν τα κρυοπαγήματα: «Κάνει πολύ κρύο. Αρχισαν και οι χιονιστρες να με πονάν τρομερά. Δεν μπορώ να πατήσω τα πόδια μου καθόλου. Σκέπτομαι τι θα κάνω στις πορείες» (16 Ιανουαρίου '45). Οι ψείρες είναι μάστιγα. Δίνουν τα ρούχα να τα βράσουν και την ημέρα των Χριστουγέννων του '44 κάνουν ένα ξεστό μπάνιο, «κι αυτό είναι το πιο ευχάριστο μολονότι οι ψείρες δεν χαθήκαν». Η τροφή είναι μόνιμη έγνοια, που γίνεται άγχος όταν λιγοστεύει ή ακριβαίνει. Στις 23 Δεκεμβρίου σημειώνει: «Ακόμα ευτυχώς, το φάσμα της πείνας δεν παρουσιάστηκε στο τάγμα μας». Ό,τι όμως σχετίζεται με το φαγητό γίνεται και αφορμή για νοσταλγία. Στη Δεσκάτη, στις 4 Σεπτεμβρίου πίνει προπολεμικό καφέ στο σπίτι του παπά. Στις 25 Οκτωβρίου, στη Νάουσα, βρίσκει το εστιατόριο του Φασούλα, όπου έτρωγε τακτικά το 1942 όταν είχε πάει εκεί με τον Ρενέ, και πίνει μερικά ούζα. Ο Ντικ Μπενβενίστε σημειώνει ανελλιπώς τις φορές που τους περιποιούνται σε κάποιο σπίτι, όποτε η νοικοκυρά φτιάχνει μια «τεράστια πητα», τις φορές εκείνες που αρκούνται στη μομπότα. Τον Δεκέμβρη του '44 το ψωμί είναι λίγο και ακριβό: Με 300 δράμια τα βολεύει στις 23 του μηνός, αλλά έξι μέρες αργότερα το συσσίτιο γίνεται 150 δράμια και δεν του φθάνει. Στις 15 Ιανουαρίου του '45 σημειώνει ότι «το μόνο θέμα συζητήσεως είναι το ψωμί και η πολιτική κατάσταση». Η πρωτοχρονιά του '45 στο Βελβενδό είναι ευχάριστη: «Το απόγευμα πηγαίνω στο σπίτι του Θύμιου Χ' Δαβόρη που είχα γνωρίσει στο Σπήλαιον και πίνω ένα σπουδαίο κρασί. Το βράδυ τρώω καλά. Γουρούνι τηγανητό με κρέας κονσέρβα». Οι γεύσεις του θυμίζουν το προπολεμικό παρελθόν, σημειώνει την τροφή και χορταίνει την πείνα του.

Ο χρόνος της καθημερινότητας του αντάρτη σημαδεύεται από τις πορείες, από τον σωματικό πόνο, από την αγωνία να γεμίσει το στομάχι, αλλά και από τη νοσταλγία της προπολεμικής ζωής. Καθώς ο πόλεμος φαίνεται να πλησιάζει στο τέλος, η σκληρότητά του διαρρηγνύεται από θραύσματα ενός πολιτισμένου παρελθόντος που επιστρέφει δειλά. Ο Ντικ Μπενβενίστε θα θαυμάσει μιαν άγνωστή του όμορφη πόλη, κάνοντας σχόλια που θυμίζουν ταξιδιώτη εν καιρώ ειρήνης: «Η Φλώρινα είναι πολύ ωραία πόλις με σχέδιον πόλεως και ωραία κτίρια», «Φθάνομεν στην πεδιάδα του Αμυνταίου. Δεξιά μας είναι ένα σλαβόφωνο χωριό το Ξυνό νερό. Καταυλίζομαστε εκεί. Πράγματι το χωριό δικαιολογεί το όνομά του. Το νερό είναι σαν γαζόζα», «Η Βέρροια είναι πληκτική πόλις. Έχει μια οδός όπου όλοι κάνουν βόλτες και τίποτε άλλο. Ταβέρνες και καφενεία υπάρχουν αλλά χρειάζονται χρήματα». Απολαμβάνει τη συζήτηση με έναν λοχαγό, «καλό παιδί και μορφωμένο» ή τη γυναικεία συντροφιά: «Η διαμονή εδώ ήταν ευχάριστη λόγω του ότι συνάντησα ένα κορίτσι από την Θεσσαλονίκη, Μαίρη Ιωαννίδου, και με αυτήν είχαμε συνομιλίες πιο ευχάριστες, πιο κοσμικές, πιο λεπτές». Τον Οκτώβριο στη Νάουσα τα κορίτσια του φαίνονται «πολλά και ωραία, συνάμα δε και προκλητικές». Κάποια ειρηνικά διαλείμματα θυμίζουν κάτι από την παλιά ζωή: Στις 20 Νοεμβρίου στην Αψαλο, «το χωριό δείχνει μεγάλη προθυμία και περónαμε πολύ καλά. Στο σπίτι που πήγα μας περιποιήθηκαν εξαιρετικά. Το βράδυ έχει και χοροεσπερίδα». Τον Φεβρουάριο στη Βέρροια ο Ντικ Μπενβενίστε ξαναβρίσκει τα νιάτα του. Στις 3 του μηνός σημειώνει: «Μετά τις 3 μέχρι το βράδυ βόλτα. Όλα τα κορίτσια είναι έξω σήμερα. Έχει αρκετά ωραία κορίτσια η Βέρροια και δεν χαλάνε χατήρι, αλλά το δύσκολον έγκειται εις το να την πλησιάσης και να την καταφέρης λόγω της στολής που φοράμε». Τρεις μέρες αργότερα: «Το απόγευμα πηγαίνουμε σινεμά. Ένα παλαιό αμερικάνικο έργο αλλά μετά 2 χρόνια αγριάς ζωής με ευχαριστεί διότι νιώθω ότι ξαναγίνομαι πολιτισμένος άνθρωπος. Στο σινεμά βρήκα τη Λώρα Αζαριά. Πράγματι μ' αρέσει πολύ. Το βράδυ πήγαμε σε ένα ισραηλιτικό σπίτι και μας καλέσανε για φαΐ αύριο». Μια μέρα πριν απολυθεί παίρνει ένα γράμμα· ο Ντάσσα του γράφει ότι «το κουστούμι του, που ήταν στην αρραβωνιαστικιά του Τζέκυ, υπάρχει πάντοτε». Τι άλλο υπήρχε πάντα; Τι άλλο θα έβρισκε από την παλιά ζωή; Ο Ντικ Μπενβενίστε δεν ήταν ούτε βαθμοφόρος ούτε κομματικό στέλεχος. Δεν έχουμε να κάνουμε με μιαν πολιτικής προέλευσης αφήγηση, μια μαρτυρία για τα εσωτερικά του ΕΛΑΣ, τις συγκρούσεις με τον ΕΔΕΣ κλπ. Το ημερολόγιο είναι προσωπική έκφραση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πολιτική απουσιάζει. Τα σχόλια είναι σύντομα αλλά σαφή. Οι ειδήσεις καταγράφονται σε αδρές γραμμές. Άλλωστε, οι ιστορίες που κυκλοφορούσαν είχαν τοπική εμβέλεια. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μ. Μαζάουερ, οι αντάρτες στην περιοχή του Βόλου την άνοιξη του 1944 δεν είχαν ιδέα για το τι

γινόταν 80 χλμ πιο πέρα². Κατά τα Δεκεμβριανά είναι χαρακτηριστικές οι μεταπτώσεις στη διάθεσή του, ανάλογα με την τροπή που παίρνουν οι διαπραγματεύσεις: Στις 2 Δεκεμβρίου οι αντάρτες μαθαίνουν την παραίτηση των υπουργών του ΕΑΜ: «...Το βράδυ μαθαίνομεν ότι οι υπουργοί μας παραιτήθηκαν διότι η Κυβέρνησις ήθελε να διαλύση το ΕΛΑΣ. Η κατάσταση επιδεινείται». Η επομένη, Κυριακή 3 του Δεκέμβρη ήταν η μέρα που στην πλατεία Συντάγματος δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι που φώναζαν συνθήματα του ΕΑΜ πυροβολήθηκαν από τις στέγες της Διευθύνσεως Αστυνομίας και των Παλιών Ανατόρων. Για την ίδια μέρα, ο Ντικ Μπενβενίστε σημειώνει: «Σήμερα το πρωί μας πηγαίνουν στο συλλαλητήριο και μετά παραλαμβάνομεν προ του Λαού. Έχει συ-

γκεντρωθεί ο Λαός της περιφέρειας, όλοι φωνάζουν υπέρ του ΕΛΑΣ και της μη διαλύσεως... Ένα χωριό μας φέρνει και κουλουράκια».

4 Δεκεμβρίου Η κατάσταση χειροτερεύει. Στην Αθήνα χύθηκε αίμα χθες. Μου φαίνεται πως βαδίζομεν για εμφύλιον πόλεμον. Το μεσημέρι αρχίζει ολομέλεια του Λόχου η οποία διήρκεσε μέχρι τις 12 της νυχτός. Τιμωρήθηκα 5 μέρες περιορισμό διότι έχυσα το συσσίτιο στο Βρυσάκι όταν ερχόμασταν δια την Βέρροιαν.

6 Δεκεμβρίου Τα νέα είναι πολύ ευχάριστα. Ο Παπανδρέου παραιτήθηκε και ο ΕΛΑΣ επικρατεί παντού.

9 Δεκεμβρίου ...Ο πόλεμος με την Αγγλία είναι πλέον γεγονός. Σκληρός αγών μας περιμένει.

14 Δεκεμβρίου Σήμερα η μέρα δεν μας φάνηκε και τόσο βαρετή. Ετοιμάζομεν ολομέλεια του Νοσοκομείου...

23 Δεκεμβρίου ...Το μεσημέρι μαθαίνω ότι ο σταθμός Μεσογείου ανήγγειλε ότι επήλθε συμφωνία και ότι θα πάνθουν οι εχθροπραξίες. Μακάρι να γίνη κάτι τέτοιο και να ησυχάσωμεν...

5 Ιανουαρίου '45 Σήμερα έχομεν λίγο ήλιο. Τα νέα δεν είναι

καλά. Δεν επήλθε καμμία συμφωνία με την νέαν Κυβέρνησιν... 8 Ιανουαρίου Σήμερα τα νέα είναι καλά. Οι Άγγλοι υποχωρούν στις απαιτήσεις των και φαίνεται ότι θα σχηματισθή Εαμική Κυβέρνησις.

11 Ιανουαρίου Τα νέα είναι καλύτερα. Υπεγράφη ανακωχή και αι ομιλίες συνεχίζονται.

12 Ιανουαρίου Νέα νίκη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Υπεγράφη τελειωτική ανακωχή με τους δικούς μας όρους. Ο καιρός σήμερα είναι υπέροχος.

Ένα μήνα αργότερα, στις 2 Φεβρουαρίου ξαναρχίζουν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο ΕΑΜ, την κυβέρνηση Πατήρα και τους Άγγλους. Την επομένη ο Ντικ Μπενβενίστε σημειώνει: «...Το απόγευμα πηγαίνω στο ραδιόφωνο. Αρχι-

σαν αι συνομιλίες στην Αθήνα. Όλος ο κόσμος περιμένει με αγωνία τα αποτελέσματα...

4 Φεβρουαρίου ...Μετά το μεσημέρι στο ραδιόφωνο. Τα νέα είναι πολύ καλά. Η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ συμφώνησε δια τον αποπλισμό του ΕΛΑΣ. Ελπίζω ότι θα επέλθη η συμφωνία.

9 Φεβρουαρίου ...κάθε μέρα η αγωνία μου να τερματισθή ο πόλεμος αυξάνει. Σήμερα λεν πως η αποστράτευσίς μας είναι πλέον γεγονός.

11 Φεβρουαρίου ...Απόψε τα νέα δεν είναι πάλι καλά. Υπάρχουν πάλιν διαφωνίες.

12 Φεβρουαρίου Το πρωί βγαίνω αργά. Το πρώτο πράγμα που μαθαίνω είναι πως υπεγράφη η συμφωνία. Ανακούφισις παντού...».

Στο Βουνό ο Ντικ Μπενβενίστε ταύτισε τις ελπίδες του με εκείνες του ΕΑΜ, έγινε συναγωνιστής των συντρόφων ενός απελευθερωτικού πολέμου και επιθυμεί τη δίκαιη εκπροσώπηση του ΕΑΜ, της Αντίστασης, στη διακυβέρνηση της μεταπολεμικής Ελλάδας. Συμμετέχει σε ολομέλειες, σε «αχτίφ στελεχών» (19.1.45), εκφράζει την επιθυμία να δει τον ΕΛΑΣ έναν οργανωμένο πειθαρχημένο στρατό (13.10.44: «κάθε

μέρα η πειθαρχία όλο γίνεται πιο αυστηρή και αυτό με ευχαριστεί διότι μόνον με την πειθαρχία θα γίνουμε πραγματικός τακτικός στρατός») αλλά πάνω απ' όλα προσδοκά την επιστροφή του: «κάθε μέρα που περνάει ανυπομονώ ακόμη περισσότερο για την στιγμή που θα μπορέσω να βρω τους δικούς μου» (25.10.44). Αυτό, που επιθυμεί περισσότερο απ' όλα είναι να επέλθει συμφωνία για να τελειώσει επιτέλους ο πόλεμος. Κάποτε (29.1.45) απελπίζεται: «Το απόγευμα μαθαίνω ότι η κατάσταση χειροτερεύει. Δεν ότι πρόκειται να φύγουμε πάλι για το Βουνό. Αυτό με απελπίζει. Μ' αυτό το κρύο να ξαναρχίσουμε πάλι την παλιά ζωή από βουνό σε βουνό, νησιτικούς, γυμνοί, ξυπόλητοι. Ένα άλλο γεγονός με απελπίζει. Κάθομαι εδώ ξένος προς όλους χωρίς καμμία υπηρεσία. Αυτό δεν μ' αρέσει, θα προτιμούσα χίλιες φορές να ήμουν στον Λόχο μου». Την 1η Φεβρουαρίου ελπίζει ξανά: «Σήμερα θα αρχίσουν στην Αθήνα οι συνομιλίες μεταξύ ΕΑΜ και Κυβερνήσεως. Παρακαλώ με όλη την ψυχή μου να καταλήξουν σε κάτι για να ησυχάσουμε».

Η συμμετοχή των Εβραίων στο Αντάρτικο δεν έχει ακόμη εκτιμηθεί³. Ο Ντικ Μπενβενίστε συναντά γνωστούς του, «δικούς του» που τους αναφέρει ονομαστικά: Μωρίς Χαΐμ, Οσκάρ Καπόν, Ντάσσα, Λαζάρ, Τζέκης, Σαμ Γκατένιο, Μπρούδο, Τσίτσο, Ανρύ Πιπανό, Κατάν. Την ημέρα των Χριστουγέννων του '44 από την Κοζάνη γράφει: «Κάνει πολύ κρύο 15 υπό το μηδέν. Όλο το Σύνταγμα είναι εδώ. Μαζεψτήκαμε όλοι οι Εβραίοι του Συντάγματος εδώ. Όλην την ημέρα κάνομεν παρέα μεταξύ μας». Τι είχαν μάθει; Τι συζητούσαν; Δεν λέει τίποτα. Δύο μέρες αργότερα σημειώνει: «Μάθαμεν σήμερα ότι στην Θεσσαλονίκη γύρισαν κιόλας 4000 δικοί μας. Ασφαλώς θα έχει γυρίσει και η αδελφή μου...». Στις 10 Φεβρουαρίου αγωνιά πάντα: «Τώρα γίνονται δύο χρόνια που έφυγα και δεν ξεύρω ακόμη τίποτα για την αδελφή μου. Πάντως στην Θεσσαλονίκη δεν γύρισαν και ποιος ξέρει τι γενήκαν στην Αθήνα με τις σφαγές του εμφυλίου πολέμου». Η τραγωδία των εκτοπίσεων πλανάται ως σκιά στο ημερολόγιο.

Στη Βέρροια τον φιλοξενούν σε εβραϊκά σπίτια, εκείνων που είχαν κρυφτεί και διέφυγαν την εκτόπιση. Γνωρίζει τη Λώρα Αζαριά στη Βέρροια (31.1.45) και στο σπίτι της τον περιποιούνται, όπως και στο σπίτι των Μπενρουμπή (30.1.45), και σε άλλα εβραϊκά σπίτια (30.1.45, τραπέζι στον Αλμπέρτο 17.2.45). Στις 9 Φεβρουαρίου σημειώνει: «Απόψε είμαι καλεσμένος στο σπίτι των Αρών. Φαί καλό και καθαρώς σπιτίσιο. Για ένα λεπτό νόμισα πως βρισκόμουν σπίτι μου. Κάθε μέρα και η αγωνία μου να τερματισθεί ο πόλεμος αυξάνει».

Η κοινή μοίρα των νέων Εβραίων διαφοροποιείται στα στρατόπεδα ή στο Αντάρτικο. Αλλά η αντίστασή τους έχει έναν κοινό τόπο σ' αυτά τα «ταξίδια της επιστροφής». Την προσπάθεια να διασώσουν στη σκέψη τους την επιθυμία της ζωής, βγαίνοντας από ένα σύμπαν πολέμου που τους στέρη-

σε δυο χρόνια από τα νιάτα τους.

Πώς αντιστέκεται ένας όμηρος που μετά από τόση εξάντληση, τόσους εξευτελισμούς, τόσο θάνατο, ταξιδεύει μήνες με το τραίνο για να επιστρέψει στην πατρίδα του; Πώς αντιστέκεται ένας αντάρτης, όταν ο πόλεμος δε λέει να τελειώσει κι αυτός στις ατελείωτες πορείες στα βουνά της δυτικής Μακεδονίας ονειρεύεται να επιστρέψει στη γενέθλια πόλη του; Πώς αντιστέκονται νέοι άνθρωποι που ωρίμασαν στα χειρότερα, και ενώ ο εχθρός φεύγει από το προσκήνιο και αυτοί μπορούν πια να προσδοκούν την επιστροφή στην «κανονική» ζωή, γνωρίζουν καλά ότι οι δυσκολίες δεν τελείωσαν, ξέρουν καλά, ίσως, ότι τίποτα δεν θα είναι όπως παλιά.

Ένας άλλος αντάρτης, ο Σαλιέλ Γκατένιο, που δίνει τη μαρτυρία του στη Μύριαμ Νόβιτς⁴ αναφέρει ότι «ο Ντικ Μπενβενίστε και ο Ζακ Κατάν διακρίθηκαν για τη γενναιότητά τους». Αλλά το ημερολόγιο που κρατώ στα χέρια μου δεν μιλά μονάχα για την αντίσταση ενός γενναίου στρατιώτη. Ο αντάρτης είναι τόσο ήρωας, όσο και θύμα. Θύμα τραγικών απωλειών. Ο Ντικ Μπενβενίστε του ημερολογίου αντιστέκεται σε αυτές τις απώλειες όταν την 12η Φεβρουαρίου 1945 σημειώνει: «...Υπεγράφη πράγματι η συμφωνία και τώρα θα αρχίσει η αποστράτευσις. Τώρα αρχίζουν καινούργιες σκέψεις, καινούργιες φροντίδες, αρχίζει ο αγώνας για την ζωή. Το μεγάλο πρόβλημα που με βασανίζει το μυαλό είναι πώς θα τακτοποιηθώ ως πολίτης...» για να προσθέσει τρεις μέρες αργότερα: «Κάθε βράδυ προτού κοιμηθώ, κάνω ένα σωρό σχέδια, το πώς θα φροντίσω για την ύπαρξίν μου...». Οι όμηροι αντιστέκονται ακόμη όταν σιωπηλά, χρόνια αργότερα, θυμούνται την επιστροφή στη ζωή. Οι όμηροι αντιστέκονται όταν βρίσκουν το κουράγιο να θυμούνται και να ξεχνούν. Είναι και τα δύο δύσκολα. Είναι και τα δύο δικαίωμά τους. Κορυφαία πράξη αντίστασης της Ζιζής Σαλιέλ Μπενβενίστε ήταν εκείνο το γράμμα που έγραψε στη μητέρα της Βαλερή, από το Νοσοκομείο στη Γερμανία, για να της δώσει κουράγιο. Τόσο τρυφερό, τόσο δυνατό, ούτε η ίδια το ήξερε.

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε στο Διεθνές Συμπόσιο με θέμα «Deportation and Resistance: The perspectives of the Museums» που έγινε στη Θεσσαλονίκη στις 29 και 30 Νοεμβρίου του 1997.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ. Προφέτα, «Θεσσαλονίκη-Αουσβιτς», *Το Δέντρο*, 37-38 (1988).
- 1α. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Σπύρο Καράβα που με βοήθησε να ταυτίσω όλα τα τοπωνύμια της πορείας που αναφέρεται στο ημερολόγιο.
2. Μ. Mazower, *Μέσα στην Ελλάδα του Χίτλερ*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 294.
3. Ο Ασέρ Μουσιές τους υπολογίζει σε 800, ο Στ. Μπούμαν υπολογίζει 450 από τη Θεσσαλονίκη και περίπου 300 από την υπόλοιπη Ελλάδα. Βλ. σχετικά Φ. Αμπατζοπούλου, «Εισαγωγή» στο Γ. Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-43*, εκδ. Ίδρυμα Ετς Αχάιμ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 16. Βλ. Επίσης Ι. Μάτσας, «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στην Εθνική Αντίσταση», *Χρονικά*, 86 (1986) και Μ. Μάτσας, «Η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων στην Αντίσταση», *Χρονικά*, 89 (1986).
4. Μ. Novitz, *Le passage des Barbares*, Παρίσι 1967.